

ՀԱՅԿԱԿԱՆՔ*

Խորենացու խրթին ասացուածներէից մէկն է մնացել մինչև այսօր «գարտախուրի» հատուածը: Եթէ այստեղ համառօտակի կամենայինք ամփոփել բոլոր այն բացատրութիւնները կամ լաւ ևս բացատրութեան փորձերը, որ մինչև օրս եղել են, կատարուէր մի ահագին մենագրութիւն (մոնոգրաֆիա): Ընթերցողը կարող է իւր հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տալ, եթէ կամենում է այս հարցի պատմութեանը ծանօթանալ, ղիմելով փակագրածեալ աղբիւրներին: [Հայկ. բառ. «արտախոյր», «խաւարտ», «տից», «խաւարծի» բառերը, բոլորն էլ մեկնուած ինչպէս բոյս: Հ. Ստեփանէի աշխարհարար Խորենացու 156 մեծ ծանօթութիւնը, որտեղ առաջ են բերուած Լմինի, Ֆլորիւալի, Միսիթարեանների, Ուխտոն եղբայրների, Լանդուայի, Լաուէրի, Բ. Պատկանեանի, Լազարի, Գ. Խալաթեանի և այլն կարծիքները: Բ. Պատկանեանի Mat. для Армян. слов, выш. II, եր. 44. Լմինի Բ. Թարգմանութեան 101 ծանօթութիւնը (նոյնը և առաջին Թարգմանութեան մէջ): Պ. Գր. Խալաթեան իւր այս հատուածի բացատրութիւնը կրկնեց և նորերս. Zur Erklärung der Armenischen Geschichte des Moses von Chorene, von Gr. Chalathiantz, Wien Zeitch, f. Kund. d. Morgenl. 1893, I. Սրանց վրայ պէտք է աւելացնել և պ. Եփ. Դաւթեանի «Արձագանքում» (Հմր. ?) հրատարակածը, որն և յետոյ (1891, օգոստ.) առանձին նամակով ուղարկել էր ինձ, խնդրելով յիշել իւր բացատրութիւնը իմ «Ուսումնասիրութեանց» մէջ: «Տենչայր Սարենիկ» հատուածը մանրամասն տարրալուծուելուց յետոյ Թարգմանութեան մէջ այսպէս. «Սարենիկ տիկինը սաստիկ ցանկանում էր բռնել կամ փայփայել Արգամայ սամրապատ (սամուրով պատած) խոյրը

և նրա թաւշայ բարձրի փունջը»: Պարոնի բացատրութիւնները չափազանց կամայական են և ինձ թուում է թէ բոլորովին անհիմն: Պ. Մկ. Պալեան «Ի բարձիցն» հասկանում է «բարձունք = բլուրներ» որոնց վրայ պիտի բուսնէին յիշուած բոյսերը (անտիպ աշխատութիւն): Կլինին անշուշտ և ուրիշ բացատրութիւններ, որոնց ես չեմ հանդիպել կամ մոռացել եմ:]

Բոլոր բացատրութեանց մէջ մի բան միայն հաստատ է, որ Խորենացու այդ հատուածը «խաւարտ» երգ է, և այդ էլ զիտենք, որովհետեւ ինքը պատմահայրը մի ուրիշ տեղ այդ մեղ ասում է. «Արտաշիսի վերջնոյ զործք՝ բազում ինչ յայանի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան. շինել զքաղաքն, և խորնաճութիւն ընդ Ալանք և ծնունդք զարմիցն, և իբր Խալաթեան ընդ վիշապաղունսն՝ առասպելաբար...» (Բ. Խթ):

Եղած բացատրութիւնները շատ կամ ոտկաւ չափով ինձ արդէն վաղուց չէին բաւականացնում: Բայց առաջ քան թէ իմ բացատրութիւնս կառավարկեմ անհրաժեշտ է այդ հատուածի բնագիրը վերականգնել, մանաւանդ որ այս ուսումնասիրութեամբ սկիզբը դրած կլինիք Խորենացու ձեռագրերի Խաւարտ-Բեան ամենակարեւոր զործին:

Վերջապէս յաջողուեց ինձ ձեռքի տակ ունենալ մեր մատենադարանի Խորենացու բոլոր ձեռագրերը: Այժմ իմ ձեռքումս եղած այդ բոլոր ձեռագրերը (թուով 17) այս հատուածի վերաբերութեամբ բաժանուում են երկու մեծ դասի: ԱՌԱՋԻՍ դասը (11 հատ) ներկայացնում է հետեւեալ բնագիրը իւր տարբեր ընթերցուածներով:

«ԱՂ¹ և² տենչայ³ ասեն⁴ Սարենիկ⁵ տիկին⁶ տենչանս⁷ զարտախուր⁸ խաւարտ⁹ և¹⁰ զտից¹¹ խաւարծի¹² ի բարձիցն¹³ Արգաւանայ¹⁴»:

Այժմ տանք ընթերցուածները: Փակագծի մէջ դրուած թուերը ձեռագրերի այբուան թուահամարներն են:

*. Տես նախընթաց համար:

(Այս դասի ձեռագրերն են № 249, 1661, № 248, 1663, 1668, № 611, 615, 1662, 1664, 1666, 1667):

¹⁾ Այլ (249), ²⁾ — ³⁾ տենչա (611, 1666), ⁴⁾ — ⁵⁾ Սաթենիկ (1664), Սաթենիկ (249, 1661, 248, 1668, 1663), ⁶⁾ տիկինն (1666), ⁷⁾ տենչանս (1661), ⁸⁾ զարտ ախուր (1662), ⁹⁾ խաւարան (249, 1661), ¹⁰⁾ հաւարձի (249, 1661), ¹¹⁾ Արգաւանա (1666):

Երկրորդ, դասը (6 ձեռագիր) ունի հետեւեալ բնագիրը իւր ընթերցումներով.

«Այլ ¹⁾ և ²⁾ տենչայ ³⁾ — ⁴⁾ սաթենիկ ⁵⁾ — ⁶⁾ տենչանս ⁷⁾ զարտախուր ⁸⁾ հաւատար ⁹⁾ խաւար ¹⁰⁾ և ¹¹⁾ զարից ¹²⁾ հաւարձի ¹³⁾ ի բարձիցն ¹⁴⁾ Արգաւանայ ¹⁵⁾:

Այս դասի ձեռագրերը կրում են հետեւեալ թուահամարները № 616, 1665, 1669, 1671, 1672, 1686: Տարբեր ընթերցումած ունին.

¹⁾ չիք (616, 1665), ²⁾ տենչա (1665), ¹⁴⁾ արգաւանա (1665):

Թեթիւ ակնարկն անգամ բաւական է Ա և Բ դասերի մեծ տարբերութիւնը նկատելու համար:

Բ դասը չունի «...» բառերը, և որ աւելի նշանաւոր է, ունի մի աւելորդ բառ՝ հաւատար: Այս վերջինն է ամենաբնորոշ կէտը: Բ դասի տարբեր ընթերցումները չնչին են և տեղիք չեն տալիս որ և է ստորաբաժանման: Տենչայ արգաւանս ընթերցումները, որ իրենց նմանն ունին և Ա դասի մէջ, լոկ ուղղագրական ձևեր են (բայ է թողում չհնչողը յ տառը ըստ սովորութեան նախնի այն մեծ գպրոցի ուղղագրութեանը, որ զեղջում է բոլոր չհնչողը յ տառերը: Այդ ուղղագրական գպրոցի մասին մենք տալիս կունենանք ի մօտայ երկար խօսելու):

Ա դասը իւր տարբեր ընթերցումներով երեք որոշ ստորաբաժանում ունի, որոնցից առաջինը (Ա ա) 2 ձեռագիր (№ 249 և 1661), երկրորդը (Ա բ) 3 ձեռագիր (№ 248, 1663, 1668) և երրորդը (Ա գ) 6 ձեռագիր (№ 611, 615, 1662, 1664, 1666, 1667): Բայց այս խմբերի մասին ուրիշ անգամ:

Բ դասին է պատկանում Կարինեանցի համեմատած երեւոյթ օրինակը առանց որ և է նոյն իսկ մանր տարբերութեան (տես Բաղդասութիւն Կարինեանցի 1853, եր. 50 ր. սիւ-

նակ): Բ դասին է պատկանում և Խորենացու Առաջին տպագրութիւնը 1695 թուին, «Յամն տէլօղամի»: Նաև 1752-ի տպագիրը, արտասարպութիւն առաջինի: Ա դասին են պատկանում Կարինեանցի առաջին օրինակը և Վենետիկան 1843-ի տպագրութեան բոլոր վեց օրինակները, եթէ միայն բոլոր ընթերցումներն էն նշանակուած (որ հազիւ թէ, և այն առանց որոշելու թէ որ ընթերցումածը որ ձեռագրից է): Ա դասին է պատկանում նաև իմ և պ. Մատի բաղդատած ձեռագիրը (տես Изъ лѣтней поѣздки въ Арменію Записки Восточн. Отдѣл. Имп. Руск. Археолог. Общ., Том. VI, 135—228): Արդէն նկատեցինք, որ Ա դասը նշանաւոր և անհրաժեշտ ստորաբաժանումներ (խմբեր) ունի:

Այժմս գանք մեր բացատրութեանը:

Ժ-դ դարի զրոյ Արամը—մի բոլորովին նոր անուն մեր հին դպրութեան մէջ—Խորոյով Անձեւացու վարժապետը, իւր մի գրումածքում (տես այս աշխատութեան § 9 և § 10) բերելով Բաղդասութեան հաւատար օրինակը ի միջի այլոց ասում է «... զի թէ ոգին ոչ իցէ երկրպագութեան մարմնոյն՝ թէպէտ և կապեալ ի տրկարութենէ գտանի առ բռնութիւն բանասրկութիւն և ոչ կարէ շիջուցանել զհոգին ցանկութեան այլ միայն ազազակէ առ տէր՝ ոչինչ վնասի յախտից մարմնոյն, զի տէր ձեռնկալու է նորա. զի մերկանգամ ոչ է արկեալ ի հոլորն, այլ պարտաւոր է հաւատոյն ընդ իւր է, և վարդապետ տպաշխարութեան զառականս մեղացն ծածկեալ է, և ԶԲԱՐՁՍ՝ սրբութեանն ԱՐՏԱԽՈՒՐԱԿԵԱԼ. նմա ոչ կարէ հոգին գամագիւտ լինել, և այլն»:

Ահա մի գեղեցիկ վկայութիւն, որի մէջ հանդիպում ենք միասին Խորենացու երկու բառին՝ բարձ և արտախուրին: Վարդապետ առականքներն են ծածկուում իսկ արտախուրով կամ արտախուրակով՝ բարձերը արտախուրակուում:

«Արտութիւնը, ասում է Արամը, արտախուրակում է բարձերը, ինչպէս որ տպաշխարու-

Թիւեր որպէս վարտիք առականքներն է ծածկում:

Արամի այս ստացումը, ինչպէս տեսանք, Բեթլէհէմի հնոցի պատմութեան նմանութեամբ է յօրինուած: Եւ յիրաւի լերից մանկանց՝ համար ասուած է Ս. Գրքում: «Յայնժամ արքն այնորիկ կապեցան պարճած անձ» և վերաբերեալ արքն ինքնապէս և զանկապանք իւրեանց, և ընկեցան ի մէջ հնոցի հրոյն բարբոքելոյ» Գանիէլ. Գ. 21:

Այս օրինակում արքն զրուած է վարտիքի և զանկապանքի միջև և անկերե է, որ բարձրի արտախորակ է և ոչ թէ զլիւի: Յունարէնի համեմատութիւնը սխալ հասկացողութեան պատճառ է դարձել (tiara = խոյր, զլիւի կամ թագի արտախորակ): Յայտնի է որ մեր Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը շատ կէտերում տարբերուած է Եթովպական թարգմանութիւնից և մերձեցում է ստորականին կամ երրայական բնագրին: (Այս մասին տես նաև Պոլսի եօր հրատարակութեան (1892) յառաջաբանը):

Ս. Գրոց մասնագէտներին, մասնաւորապէս երրայագէտներին, թողնելով այս հետաքրքրական կէտի մանրամասն համեմատութիւնը, դենեք այստեղ Եթովպական բնագրից հայ աշխարհիկ թարգմանութիւնը. «Ան տտենը աս մարդիկը իրենց անդրաշխարհիկ քանդակներով՝ վերադարձեցին ու (ամէն) հանդիմանելով կապեցին ու բորբոքած կրակի հնոցին մէջը նետեցին» (Կ. Պոլիս, 1884): Ինչպէս տեսնում ենք երրայական բնագրում, ինչպէս և հայ հին թարգմանութեան մէջ ըստ Արամի հասկացողութեան, չկայ զլիարկի, զլիւի արտախորակի կամ արտախորակի հետքն անդամ: Այսպէս է նաև բոլոր այն թարգմանութեանց մէջ, որոնք երրայական բնագրի հետեւութեամբ են: (Սրին. «Et aussitôt ils furent enchainés, et, avec leurs habits et leurs chaussures, et tous leurs vêtements, jetés au milieu de la fournaise du feu» Paris, 1846). Արամի նման են հասկանում և մեր հին մեկնիչները. «Կապեցան վարտեօք և Բեթլէհէմ հան-

Դեթլէհէմ» (Արքան, Սեկն, Գանիէլ, տես ՀՅԿ. Բ. 2):

Այսպիսով ուրեմն՝ արտախորակ կամ արտախորակի նշանակում է, 1. ընդհանրապէս ծածկող, ծածկող խորանին տես Ելից 1, 9, 19, Ե. 17, Թուոց. Գ. 26: 2. զլիարկի կամ թագի արտախորակ (Ագաթ. ՀՅԿ. բ. 2): Ինչպէս են և ցայսօր պահուած եկեղեցական զգեստաւորութեան մէջ եպիսկոպոսական թագի արտախորակները, որոնք թագի ետեւի եզրից կախուելով անցնում են վահաւի տակով և հանդուր շուրջաօր թիկունքի վրայ: Հնումը գործածուող՝ իշխանների և թագաւորների զլիարկի արտախորակի պատկերը, իմ կարծիքով, պահուած է մեր «իդոսկրեայ աւետարանում», տես նաև վիեննայի հրատարակ. «մողերի երկրպագութիւն» պատկերը, Das Etschmiadzin — Evangeliar, von D-r Josef Strzygowski, 1891, եր. 23), Կան նման պատկերներ և մեր միւս ձեռագրերում: 3. բարձրի արտախորակ, ինչպէս տեսանք վերեւում առաջ բերուած օրինակներում և ինչպէս դեռ պիտի տեսնենք ներքեւում: 4. իրրե մոլորակի անուն (լուսնի թագ, երեւակ): Զքր. կաթ. է Զարդարան. ՀՅԿ. բ. 2:

Իսկ իրրե բոյսի անուն, կամ «բանջար վարսաւոր» և ոչ մի վկայութիւն ունինք, բացի Խորենացու այս թիւը ըմբռնուած հատուածից:

Ինձ յաջողուեց ոտքերի բարձրի արտախորակի վկայութիւն գտնել և Սերէոսի մէջ, որը անշուշտ մինչև այժմ հասկացուած էր իբրեւ զլիւի արտախորակ (Պատկանեան — թարգմանում է ԿԱՄԱ): Սասանեան Խոսրով (անշուշտ Բ. 590 թուին զահակաւած) մեծ փառքի և պատիւների է արժանացնում Սրբաւ Բագրատունուն (Գուրգան կամ Վրկան մարզպան), տալով հեռոյհեռ ասելի և աւելի բարձր պարգևներ: Առաջ բերենք Սերէոսի հատուածները փոքր ինչ բնագրաւորէն.

— «Եւ եղև ի ժամանակին յայնմիկ հա-
« Ծոյանալ Սմբատայ Բագրատունուոյ յաչս Խոս-
« րովու արքային. տայ նմա զմարդպանութիւն

« երկրին Վրկանայ, առնէ զնա իշխան և ի
« վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ, ընու զնա
« ոսկւով և արծաթով, զարդարէ ի հանգեր-
« ձըս պատուականս և երեւելիս: Տայ նմա զկա-
« մարն և զսուսերն լեալ հօր իւրոյ Որմզդի-
« գումարէ ի ձեռս նորա զաւրս պարսկս և
« զհայաստանեայս, հրամայէ զնալ յերկիր
« իշխանութեանն իւրոյ» (Գլ. ԺԳ. եր. 59):

— « Յայնժամ առաքէ առ նա թաղաւորն
« հրովարտակ մեծապէս զօհութեամբ, պա-
« տուով մեծացուցանէ՝ ի վեր քան զամենայն
« մարդպանս իւրոյ տէրութեան առնելով, և
« զամենայն անաւթս մատուցակացն առաքէ
« նմա ոսկի և հանգերձս թագաւորականս՝
« ապախան-բախտ ոսկե-լաւ-թո և զանգապան-աւ ա-
« կամբք և մարգարտովք կարգեալ » (ԺԷ,
եր. 63):

— « Յայնժամ տայ նմա արքայ զտանու-
« տէրութիւն, որ անուանեալ կոչէր Խոսրով
« Շում (Շնումն), զարդարէ ի չքնաղս ի Գր-
« և ի պատմութեանս բեհեզեայս յոսկւոյ աւ-
« ծեալ, մեծացուցանէ ահաղին պատուաւք ի
« ճամբար ականակապ և ի զումարտակ և ի
« զահս արծաթիս, արձակու (sic) ի նա զվա-
« ճառն փոքր՝ զղիւսն աշխարհին: Տայ նմա
« զփողսն չորեքձայնեանս և պահապանս զը-
« բանն նորա ի հետեակաց արքունի, զումա-
« բէ նմա զաւր մեծաւ ահեղութեամբ յարեւըս
« յերկիրն Քուշանաց, և հրամայէ նմա առ-
« նել մարդպան՝ զոր ինքն կամեսցի » (ԺԸ,
եր. 65):

Այս վկայութիւններէց պարզ երևում է որ
արտաստուրանները և զտակը բոլորովին տար-
բեր բաներ են և արւում են պարզ և զանա-
զան ժամանակ, միմեանցից ջնկջոկ: Այլ և ար-
տաստուրակը յիշում է զանկապանի հետ, որ
այլ ևս փարատում է որ և է կասկած: Ան-
շուշտ այս տեղում էլ բարձրի արտաստու-
րաններ են:

Այժմ մեզ համար հասկանալի է թէ ինչ
տկնարկութիւն է.— «Տննչայ Սաթենիկ տնն-
չանս՝ զարտաստուր . . . ի բարձիցն Արգաւա-
նայ»:

Ման բամբառակ երգեր, որոնց նիւթն էր
անդրաւարտիքը, ոչ միայն այժմ մեր ժողո-
վրդական բանաստեղծութեանց մէջ կան, այլ
և այգալիսներ յայտնի են միջնադարեան եւ-
րոպական ազգերի մէջ: Վարտիքի «փողը» կամ
«փողքը» որի միջով անցնում է «փողկապը»
(ուշխուրը), էր (և է այժմ ժողովրդի մէջ) մի
զրպան, որտեղ պահւում էին մանր մունր բա-
ներ, ընծաներ կանանց համար, միրգ և այլն:

Որտանդի նշանաւոր դիւցազնիւրդութեան մէջ
երբ Բաամիմունդ թագուհին Գան կոմսին ըն-
ծաներ է տալիս կոմսուհու համար՝ կոմսը
այդ ընծաները (ոսկի, յակինթ և այլն) զնում
է իւր վարաց մէջ. il les ad prises, en sa
hoese les bute (La Chanson de Roland, chant
I). Ժանօթութիւնն աւելացնում է. On ser-
roit dans ses chausses (heuse, houseaux) les
menus objets, ձիւտ այնպէս ինչպէս մեր մէջ:
Մանաւորապէս ասպետների սիրելի սովորու-
թիւնն էր այդ «փողի» մէջ նարինջ պահել,
իրենց պաշտած տիկիւններին ընծայելու հա-
մար: «Փողկապի» հանգոյց ընկնելը, որ մեր
նախապաշարմանց համեմատ զրկում է մար-
դուն առնական զօրութիւնից, նոյնպէս կայ և
արեւմտեան ազգերի մէջ (aguillette nouée):
Տես տեղեկ. Ֆրանսական braguettes կամ bra-
yette և Haut—de—chauses զգեստների մա-
սին, նաև բազմաթիւ բամբառակ երգեր և
տկնարկներ ձիւտ Խորենացու հատուածի մըտ-
քով Rabelais: Gargantua, chapitre VIII, chap.
XXXV, XI, Pantagruel, chap. V. livre II,
chap. XVIII livre III, chap. VII և այլն:

Այսպիսով կարծեմ վերջնականապէս որոշ-
ւում է «արտաստուր» և «բարձ» բառերի նշա-
նակութիւնը: Գանք միւս բառերին:

«և զաից»-ը մեր ձեռագրերի մէջ ոչ մի
տարբեր ընթերցուած չունի, միայն պէտք է
նկատել, որ միշտ զրւում է «և» և ոչ «եւ», և
շատ անգամ բոլորովին կապ յաջորդ բառին՝
«ևզաից»: (Մեր ձեռագրերը 16-դ և մեծ մա-
սամբ 17-դ դարի զրուածքներ են, վնեւտիկ-
ցիւններինը և ուրիշ տեղ զանուած ինձ ծա-
նօթ ձեռագրերը նոյնպէս. հնազոյնն է հա-

մարում վենետիկի 20-ի — 1303 թուինը, բայց դրա էլ մանր ընթերցումսները ծանօթ չեն: Ճատ աւելի հնազոյն ձեռագիր է յիշում Արուսեանէան (Թորոս Աղբար, Արզնի բարձրահայեաց ս. Աստուածածնի վանքի մատենագ. № 211 Մով. Խորենացի, Ստ. Տարօնեցի, Արիս. լատիվերացի, Եւսեբի պատմութիւն եկեղեց, տասն դպրութիւնք), «գրեալ ի դոմոց վանք, ի Թովին Մ. Ժ. Ի.» եթէ միայն այս թիւը ապագրական վրիպակ չէ (Ու. Մ. Ժ. Ի.): Դր. Բեւքի ինձ գրածը՝ թէ տեսել է Լիմոնի Աթմամարում շատ հին Խորենացիներ՝ այնքան էլ վատահելի չէ, քանի որ պարոնը բոլորովին անտեղեակ է հայերէնի և ուրիշներից լսածը կամ նրանց կարծիքը կարող էր հազորդել):

Միակ տարրեր ընթերցումը տալիս է Սանահնի ձեռագիրը՝ «և տից»: Տէջ իրրե բոյսի անուն մի բոլորովին անփաստ և ձրի ենթադրութիւն է: Այս իսկ պարագաներից ստիպուած ես ինձ թոյլ եմ տալիս ենթադրել որ այդ «և զտից»-ը կամ «և տիցը»-ը մի աղջատուած բառ է և որի նախնականն է «*գտից», որը կարգացուել է «*զեւից» և յետոյ միայն «և տից» կամ «և զտից»:

Զեւս ս. Գրքի բառերիցն է, Խորենացու մէջ գործածուած. «և ինքն (Բէլ) գլխանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս Բաղնից և բազկաց, դօտեորեալ գմէջսրն, և յահեկէ դաշնէ երկայրի և նիզակ անարի (տպ. նիզակն արի) ի ձեռին իւրում աջոյ, և այլն» (Ա, Ժ): Մեր հաստուածումն էլ շատ յարմարում է այդ բառը. «Տենչայր Սթեփէնիկ... զարտախուր զտից ի բարձիցն արգաւանայ»: Արտախուրը՝ եթէ, ինչպէս տեսանք, վարտիքի վրայից հագնելու զգեստ կամ զրահ էր, պէտքէ լինէր բարձերի և ետեւի կողմից զիստերի վրայ, ինչպէս հին-եւրոպական զրահի cuissard-ը: Իսկ վարտիքը, զիտնք որ, թէ մեր և թէ եւրոպացիների մէջ, այլ և հնումը՝ էր. «ի միջոյ և ի վայր, ծածկոյթ երանաց և բարձից» ՀՅԿ. բռ.: Մը-

նում են «խաւարտ» և «խաւարծի» բառերը: Խաւարտը թէ՛ բանջար է նշանակում այդ անկասկած է, ունինք (և ես էլ ժողովել եմ) շատ հին ու նոր վիպութիւններ: Բայց «Խաւարար» նշանակում է և Խաւարար = ուսուցչ, պալար և այլն, տես Հին բառ. ձեռագր): Եթէ Խաւարար չէ ընդմիջարկութիւն թերեւս «-արար» նշանակէ, բայց Բ. դասի բոլոր ձեռագրերի «Հաւասար» բառը իմ կարծիքով ցոյց է տալիս, որ Խաւարար անպայման ընդմիջարկութիւն է, լուսանցքից մտած: Զեւս աղջատուած բառին կից եղած Խաւար-Յէն, իրրե բոյս հասկացուելով, տեղիք է տուել և մոռացուած արտախուր բառը մեկնելու. մանաւանդ որ այս բառը շատ նման է հընչում լախուր, նիխուր, զարտա (զարտա փաւ) և պարսկ. զարտախուար (Աղբարդ Arm. Stud. 53.) բառերին: Զեռագրերով զբաղւողներին յայտնի է թէ ինչպէս են գրում լուսանցքի մեկնութիւնները: Գրում է մի հաւասարութեան նշան բնագրի բառի վրայ և մի ուրիշը լուսանցքում, որին կից կամ որի տակը գրում է մեկնութիւնը կամ թարգմանութիւնը: Ռժրաղդարար միւսնոյն նշանը գործ է ածւում՝ երբ բառը «Խաւ» է և պէտքէ այդ փոխարինենք լուսանցքի ուղիղ բառով, և կամ երբ մի բառ «Խաւ» է և պէտքէ լրացնել լուսանցքում գրուածով: Այստեղից և ահագին շփոթութիւններ ձեռագրերի մէջ: Ճատ անգամ մեկնութիւնն ընդունում է իրրե պակաս բառ և ներմուծում է բնագրի մէջ: Լիւնում է և աւելի վատ: Բնագրի ուղիղ բառը գուրս է ձգւում և փոխարինւում է լուսանցքագրութեամբ: (Տես իմ «Խոր. Պատմ. Ուս.» զԿ. Ա. Բ. Գ.):

Մեր այս գէպքում, իմ կարծիքով, լուսանցքագրութիւնը մտնէ բնագրի մէջ, մեկնուած բառի կողքին: Բարեբաղդարար Բ. դասի բոլոր ձեռագրերը պահել են և հաւասարութեան նշանի իմաստը «Հաւասար» խաւարտ, մինչդեռ Ա. դասի ձեռագրերը ըստ սովորականին ուղղակի ներմուծել են, առանց որեւէ յիշատակութեան: Անշուշտ այս ընդմիջարկու-

Թիւնները պատահել են երկու տարբեր ձեռագրերում որոնցից և այժման երկու զբաղւոր դասի ձեռագրերի օրինակներն են ծագում: Այս իսկ պատճառով Բ դասի ընթերցուածը ևս ընտրելագոյն եմ համարում իրրե ընդմիջարկութեան հետքը պահող ընթերցուած մինչդեռ Ա դասը անհետացրել է այդ հետքն անգամ:

«Սաւարծի» կամ «հաւարծի» բառը — լոկ ուղղագրական տարբերութիւն — խաւարտի նման յայտնի բառ է և վկայութիւններ ունի նոյն իսկ Ե-դ դարից և նշանակում է հիւսիս: Թերեւս և՛ խաւարտ (հիւսիս, բառ): Կարծում եմ թէ այս բառը նոյն դեռ չբացատրուած, կազմութիւնն ունի ինչ որ Բա—————այսպէս և Բա—————: Կամ թէ չէ՝ այս էլ լուսանցքից մտած բառ է Կա————— աղջատուած բառը լուսարանելու համար ինչպէս որ Բա————— վերելում: Մանաւանդ որ Հին բառգիրքը (ցուց. Գեորգ կթ-սի № 39) Բա————— մեկնում է այսպէս: «խար կամ խաւարծի, զոր իշխուն ասեն», ուստի և հաւանական է որ «հաւատար խաւարտ, խաւարծի» միասին գրուած էին լուսանցքում իրրե մեկնութիւն «զարտախուրի» և յետոյ միայն, բնագրի մէջ մտնելիս անջատուեցան:

Այսպիսով ուրեմն կատանանք հետեւեալ լուսարանուած բնագիրը:

«Այլ և տենչայ (ասեն) Սաթենիկ (տիկին) տենչան՝ զարտախուր [հաւատար խաւարտ] * զստից [խաւարծի] ի բարձիցն Արղաւանայ:

— Տիկին Սաթենիկը ցանկանալով ցանկանում է Արղաւանի բարձերից՝ զխտերի արտախուրին: Իմաստը պարզ է:

Սաթենիկ և Սաթենիկ ձեւերից երեւի հընադոյնն է Սաթենիկ: Իսկ Սաթենիկը, եթէ միայն բէն յետասմուտ չէ, թերեւ աւելի ևս հին է և այս դէպքում կարծեմ հնարաւոր է ժողովրդական արտասանութեամբ մեկնել՝ սարթենիկը իրրե սարգենիկ, իսկ սարգենիկ = սարգենի սարգենիներ, ինչպէս որ Վարսենիկ = վարսաւոր, վարգենիկ = վարգենիք, վարգենիս՝ Հ. Բ. տես և Պարթմենիկ = զարխենի (հիւսիս, բառ):

Այս դէպքում Սարթենիկ կարելի է մեկնել իրրե Laura, արեւմտեան բանաստեղծութից այնչափ երգուած Լաուրան: Յայտնի է որ՝ բոյսերի, ծաղիկների, դոհարների անուններ էին մեր կանանցից շատերի անունները:

Վերջացնելը մեր խօսքը տալով մի քանի տեղեկութիւն խաւարծիի մասին, որ Խորենացին մեկնողները ընդհանրապէս նոյնացնում են խաւարծի բառին հետ, Խաւարծիլն հանգիստում է և խործուիլ, խաւարծիլ և այլն ձեւերով (հիւսիս) բայց երբէք՝ խաւարծի: Լեհացու բառարանի տուած մեկնութիւնը յայտնի է (հիւսիս, բառ): Հին ձեռ. բառարանները մեկնում են. «իշխուն խտուն է»: Հայկունին իւր ժողովածուի մէջ գրում է (անտիպ). «խաւարծիլը, որ կարնեցիք իշխուն կրսն», ընտիր, քաղցր ու թթուաշ կանանց մէ, որ սարիքը կաճի, ձեան բարձրանալու միջոցին: Արմատից դըդմի տերեւի նման տերեւ կրունի, որոց միջից կարծրանայ, ըստ ալաշկերտոց որձան, որ կէս կանգուն բարձր և տափակ է: Վերայի կեղեր քաշն, կհանեն, կուտեն (ոչ կեղեր), Դգմի նման թաւոտ է: Ծայրը ունի մանր ծաղիկ, Ալաշկերտի խաւարծիլը շատ համեղ է: Հայկունին առաջ է բերում նաեւ այս հանելուկը:

- « Հանելուկ, հանմանելուկ,
 - « Ծէրն ի ծաղիկ, տակն աւելուկ,
 - « Թէ հանես՝ ծէրն ուտես,
 - « Թէ չհանես, տակըն ուտես »:
- (Խաւարծիլ):

Պէտք է նկատել, որ «որձա» բառը գործ է ածւում ոչ միայն խաւարծիի, այլ բոլոր բանջարների ցողունի համար: այս բառին աղգակից է և արդրումցիների «որձոյա» բառը (= արու բոյս, աղջիկ որ կանացի չէ, այլ նմանում է բնութեամբ կամ վարմունքով այր մարդու, = կոպիտ): Վեպի խաւարծին (եթէ միայն նոյնանիչ է խաւարծիի և չէ ընդմիջարկութիւն) չէ՝ արգեօք ակնարկութիւն առնանդամի:

ՄԻԱԲԱՆ:

ՄԵՐ ԿՐԻՏԻԿՈՍԸ

II.

Նշով է արտայայտուել մեր հեղինակի գրական և գիտնական գործունէութիւնը:

Տէնի գրուածները բաղմամբ ևս և նոցա բովանդակութիւնը հարուստ և բազմատեսակ: Փիլիսոփայ, հոգեբան և կրիտիկոս, պատմաբան և հրապարակախօս, իւր հայրենակիցների և օտարների հասարակական բարքերն ուսումնասիրող — ահա Տէնը